

דב לוי

**פעולה ציונית מחתרתית במזרח
אירופה תחת השלטון הסובייטי**

תדפיס מתוך

"תנועות הנוער הציוניות בשואה"

אוניברסיטת חיפה
בית לוחמי הגיטאות

1989

פעילות ציונית מחתרתית במזרח אירופה תחת השלטון הסובייטי, 1939-1941

דב לוין

ב-17 בספטמבר 1939 השתלטה ברית-המועצות על שטחיה המזרחיים של פולין המובסת בהתאם לחוזה ריבנטרופ-מולוטוב הידוע, וסיפחה אותם אל הרפובליקות הסובייטיות הביילורוסית והאוקראינית. ביוני 1940 השתלטו הסובייטים על הארצות הבלטיות ועל שתי פרובינציות בצפון מערב רומניה. צפון בוקובינה סופחה למערב אוקראינה, בסראביה – לרפובליקה המולדאבית, ושלוש הארצות הבלטיות – ליטא, לטביה ואוסטוניה – הפכו לרפובליקות סובייטיות 'עצמאיות'.

בתחום הרצוף הזה, מאסטוניה בצפון ועד בסראביה בדרום, היו מרוכזים כשני מיליון יהודים, מרביתם תושבי המקום, בעלי תודעה לאומית וציונית שורשית, וחלקם פליטים שנמלטו מווארשה, מקראקוב, מלודז' וממקומות אחרים במערב פולין אשר היו כבר בשליטת הנאצים. באזורים שסופחו לברית-המועצות היו מרוכזות לפני המלחמה הישיבות המפורסמות של מזרח אירופה. כאן פעלה רשת של מוסדות חינוך ותרבות עבריים, פרחו תנועות הנוער, מהשמאל ועד הימין, והתקיימה מערכת מגוונת של ארגונים שונים שמנו רבבות חברים ואוהדים.

במציאות הפוליטית החברתית ששררה באותם מקומות סמוך לכניסת הצבא האדום, העדיפו המוני יהודים את השלטון הסובייטי, על כל המשתמע ממנו (והם ידעו משהו על כך), לעומת האלטרנטיבה האיומה של השלטון הנאצי. במקרים רבים קיבלו לכן היהודים את הצבא האדום בשמחה, כמצילים ממש. רבים בקרב האוכלוסייה היהודית העריכו, שהתמורות שחלו בעקבות הסיפוח יתקיימו לאורך זמן, ועל כן עדיף להסתגל לתנאים החדשים. חלק לא קטן שיתף פעולה עם השלטון, אם מתוך הזדהות אידיאולוגית ואם מתוך אהדה והכרת תודה. אולם עם הזמן הלכה וחלפה הרגשת הרווחה, והילתו של המשטר הועמה. הלכו וגברו גילויי אי-השלמה, ונתעוררה אפילו התנגדות מסוימת לסדרים שהנהיג השלטון החדש. הדבר בא לידי ביטוי בתופעות כמו היעדרות מעבודה בשבת, הקפדה על שמירה מנהגי הדת וחציית גבולות מאזור לאזור; בהתקשרות עם מדינות חוץ והעברת מידע; בביקורת שהיסוותה עצמה בבדיחות על המשטר ובתחבולות הסוואה אחרות. תופעות ההתנגדות – או מה שאני קורא אי-השלמה – התמקדו במיוחד בקרב חוגים וארגונים, שנדעו ברחוב היהודי של לפני המלחמה כמי שהם בעלי ערכים ואידיאות והצטיינו בפעילות אינטנסיבית. הכוונה בעיקר לצעירים שהיו מאורגנים לפני-כן בתנועות נוער ציוניות שאופיינו, בין היתר, בהליכה נגד הזרם. חלקם התלכד עתה במסגרות חדשות, חשאיות, כדי להמשיך במשותף ולו בצנעה, בהווי שהיו רגילים בו ובפעילות אידיאולוגית-ערכית, פעילות שתעלה בקנה אחד עם הצרכים המתחדשים, ושתיעשה באמצעים ובשיטות שהכתיבו תנאי הזמן.

התנועות הציוניות לא שללו, כמו קבוצות ההתנגדות הלא-יהודיות של עמי הרוב (כגון האוקראינים והליטאים), את עצם הסיפוח של אזורי מגוריהם. ואף-על-פי-כן, עמדותיהם ומעשיהם נגד יחסה העוין של ברית-המועצות כלפי הציונות היוו אקט של התנגדות מאורגנת, אם כי פסיבית בעיקרה. מאחר שהמשטר הסובייטי אינו סובל, כידוע, את עצם קיומו של ארגון שאינו מוכר על-ידו, לא כל שכן של איגוד פוליטי כזה, היו התנועות הציוניות נאלצות לפעול בחשאי ובמחתרת. לימים הפך המונח 'במחתרת' לשם נרדף לפעילות הציונית החשאית, שנמשכה ברחוב היהודי בצורות שונות.

עוד בתקופה של ערב המלחמה נדונו בקרב הציבור היהודי בפולין, ובייחוד בקרב המפלגות ותנועות הנוער, תכניות לשעת חירום. אלה התייחסו בעיקר לאפשרות של מלחמה בין פולין לבין גרמניה. מעטים בלבד הרהרו אז באפשרות של כיבוש סובייטי ובפעילות שיש לנקוט במקרה כזה. והנה, עד מהרה ניגף צבא פולין והנאצים שטפו את מערב המדינה. בין המוני הפליטים, שזרמו כבר בשבועות הראשונים של המלחמה ממערב פולין וממרכזה לאזוריה המזרחיים, בלטו קבוצות רבות של חברים מקיבוצי ההכשרה, בוגרי תנועות נוער ופעילים של ארגונים פוליטיים. מרביתם עשו דרכם ברגל, במאורגן. לא ייפלא, איפוא, שבעת כניסתו המפתיעה של הצבא האדום לאזוריה המזרחיים של פולין נמצאו שם, נוסף על המקומיים, גם חברים רבים של תנועות הנוער הציוניות מכל חלקי פולין, וכן פעילים ומנהיגים של מרבית המפלגות וההסתדרויות הפוליטיות שהיו קיימות ברחוב היהודי. עמם נקלעו לשם גם עשרות שליחים מארץ-ישראל. היו שם מרבית חברי הוועד המרכזי של 'הבונד' – בביאליסטוק ובבריסק; ההנהגה הראשית של 'החלוץ הצעיר' – פרייהייט ו'החלוץ' – בקובל ובלוצק; ההנהגה של 'השומר הצעיר' – ברובנה; ההנהגה של 'הנוער הציוני' – בפינסק; ההנהגה של 'גורדוניה' – בלוצק וברובנה; חלק מנציבות 'בית-ר' וממפקדי התאים של 'הארגון הצבאי הלאומי בפולין' – בלבוב ובלוצק. ואילו בוילנה או בדרך אליה נמצאו כבר באותה עת מספר ניכר של מנהיגים ואישים מרכזיים מהמפלגות הציוניות הדתיות, מן 'הבונד' ומה'פאָלקיסטים', וממפלגות אחרות.

העובדה, שבמפתיע נקלעו תחת המשטר הסובייטי, הידוע בהתנגדותו החריפה לרוב הגורמים הפוליטיים ברחוב היהודי, גרמה למנהיגי הארגונים הפוליטיים היהודיים מבוכה וחרדה רבה. התברר כבר בימים הראשונים לכניסת הצבא האדום, כי למנהיגי 'הבונד' נשקפת סכנה להיאסר. תוך זמן קצר הבינו גם הארגונים והתנועות שהיה בדעתם ולהמשיך ולפעול במציאות החדשה, כי הם מבודדים למדי בציבור היהודי, ושוב אין להם על מי לסמוך זולת על עצמם. חוגים רחבים שהיו בעבר בעלי עוצמה ברחוב היהודי, התקפלו עתה מבחינה פוליטית וציבורית, ומותר לומר, שלא עשו כל מאמץ רציני להתמודד על המשך קיומם. אין לשכוח, שכמה מן המועדונים של המפלגות והארגונים, כמו גם מן הקינים והסניפים של תנועות הנוער, היו סגורים מאז פרוץ המלחמה בגלל מצב החירום. מצבם של עשרות קיבוצי ההכשרה באזור לא היה ברור. מכל מקום, גם הם פסקו להתקיים תוך חודשים ספורים. ההחלטה הידועה על פיזור ולא חיסול, שנתקבלה בנוסח זה או אחר במקצת מתנועות הנוער הציוניות, היוותה למעשה מעין נסיגה טאקטית, שהותירה את האופציה להמשיך בפעילות המחתרית בדרכים בלתי-שגרתיות, שהיו אסורות בתכלית האיסור במשטר הסובייטי. ההולכים בדרך זו, שומה היה עליהם להתאים עצמם למציאות החדשה ולבנות תשתית להמשך הפעילות תוך כרי אילוצים ולחצים שונים – ללא שהות סבירה להכנות שקולות ושקטות. פרט לכמה הנהגות-מילואים, מה שקראו 'הנהגות ב' או 'מוסדות ב' (שהוכנו כבר קודם לכן, לפני ה-17 בספטמבר), נראו עתה רוב ההכנות שנעשו בשעתו אנכרוניסטיות ובלתי-אפקטיביות.

והנה, שלא כפי שקרה בפולין, שם כניסת הצבא האדום היתה הפתעה גמורה, הרי

שבארצות הבלטיות ובאזורים של מזרח רומניה היו מודעים יותר לאפשרות מעין זו. מפי אלפי הפליטים מפולין, שהספיקו להתנסות תחת השלטון הסובייטי, נודעו באזורים אלה פרטים על טיבו של המשטר ועל צעדיו נגד המוסדות היהודיים והתנועות הפוליטיות שהתקיימו שם לפני הסובייטיזציה. לכן, עוד טרם פורסמה רשמית ההודעה הראשונה על הפסקת הפעילות של הארגונים היהודיים בארצות הבלטיות ובפרובינציות הרומניות, הזדרזו כמה מפעיליהם לבער רשימות של חברים ואף סמלים ודגלים או להחביאם, מפני שהיו מודעים היטב לסכנה שבהחרמתם. גם כאן נקטו בדרך של פיזור להלכה אך לא חיסול למעשה. אולם, בעוד שבליטא ובשאר הארצות הבלטיות התכונה לקראת אפשרות כזו התגבשה בעיקר בו במקום, הרי מצבם הגיאוגרפי של צפון-בוקובינה ובסראביה איפשר גם אופציות אלטרנטיביות, דהיינו, מעבר לאזורים שמחוץ לשליטה הסובייטית, בעיקר יציאה ל'רגאט' (רומניה הגדולה) ולאזורים סמוכים.

ביישומה של ההחלטה בדבר 'פעילות תנועתית בכל התנאים' הוחל מיד עם כניסת הצבא האדום, והתהליך הזה נמשך בעוצמה זו או אחרת במשך כל תקופת השלטון הסובייטי, כלומר עד קיץ 1941 – 21 חודשים בפולין ו-12 חודשים בשאר המקומות. בתקופה זו פעלו במסגרות המחתרתיות של תנועות הנוער הציוניות כאלפיים איש, פעולה שהיו בה עליות וירידות, גם בתחום החברתי-הפנימי וגם בתחום הארגוני. מדובר גם בפעולה 'שגרתית' של תנועת נוער כגון התכנסות בתחום המקומי, וגם במבצעים מיוחדים, כגון פעולות בין-אזוריות, שהצריכו חציית גבול פנימי על כל הקשור בכך. לשם הבהרה אחלק את משך פעולתן של התנועות המחתרתיות ל-5 תקופות:

התקופה הראשונה, ספטמבר-אוקטובר 1939 – ניסיונות-נפל להעביר חברים דרך הגבול הרומני.

כמעט במקביל לתהליך של ריכוז פעילים של חברי התנועות ובוגריהן במזרח פולין, וכן של פגישות גישוש ראשוניות עם נציגי המשטר הסובייטי, נפלה החלטה לשלוח חוליות לגבול הדרומי, גבולה של רומניה. בהורודנקו, בקוטין ובמקומות אחרים הוקמו נקודות-מעבר (יותר נכון – נקודות-הברחה) שבארגונן שיתפו פעולה חברים מ'החלוץ' ומ'השומר הצעיר', ולהם סיסמאות-מעבר, אנשי-קשר, מורי-דרך ועוד. מבחינה מעשית התוצאות היו דלות ביותר: בודדים בלבד הצליחו לחצות את הגבול. גורל דומה פקד גם את חברי 'עקיבא', 'הארגון הצבאי הלאומי' ואחרים, שיצאו במאורגן אל הגבול הרומני. הוכח בעליל, שאין דרך זו מתאימה להמוני חברים.

התקופה השנייה, מאוקטובר 1939 ועד ינואר 1940, עמדה בסימן הבריחה לוילנה.

עוד טרם סוכם הניסיון לפרוץ את הגבול הדרומי, נודע על החזרת וילנה לליטא. התוצאה – פליטים יהודים ממרכז פולין וממערבה, ופעילים פוליטיים ממזרח פולין החלו נוהרים לעיר זו, תוך תקווה, שמליטא, שעדיין היתה ארץ עצמאית ונייטרלית, יקל עליהם לצאת לחוץ לארץ, לרבות לארץ-ישראל. אי לכך הוחלט גם בתנועות לתת לנושא זה עדיפות יתר, ושוגרו שליחים לקינים ולסניפים, כדי לעודדם להצטרף לזרם היוצאים לוילנה ובכך לקדם אולי גם את עלייתם לארץ. בעיר לידא, סמוך לאחד ממעברי החצייה העיקריים שבגבול הסובייטי-הליטאי, הוקם מטה חשאי של נציגי 'החלוץ הצעיר' – פרייהייט, 'השומר הצעיר', 'גורדוניה', 'עקיבא' ו'הנוער הציוני'. נציגיהם של גופים אלה ושל גופים נוספים הרכיבו לאחר-מכן בוילנה את המוסד לתיאום, שהחל פועל בעברו השני של הגבול, (בוילנה קראו לו 'הוועד הקואורדינציוני של ההסתדרויות החלוציות' ובקיצור: 'הקואורדינציה'). במסע הנדידה המאורגן צפונה לקחו חלק גם חברי 'החלוץ המזרחי', 'החלוץ המדיני' ותנועות אחרות, ובכללם חברי 'בית"ר' ו'הארגון הצבאי הלאומי', שלא היו מיוצגים במטה הנ"ל. אנשי 'הבונד' וגופים

אחרים, ובהם ישיבות באראנוביץ, מיר, קלאצק ואחרות, הפעילו מערכת משלהם, במטרה להעביר את פעיליהם ומנהיגיהם לוויילנה. לא עברו אלא חודשים מעטים, ובוויילנה התרכזו חלק ניכר מהצמרת של המפלגות היהודיות של פולין, וכמוכן ההנהגות של תנועות הנוער. אולם, בעוד שהראשונים נותרו בבחינת 'גנרלים ללא צבא', הרי שמספרם של חברי התנועות גדל בוויילנה מיום ליום, ולימים הגיע לכדי אלפיים ויותר. חלקם השתלב בפעילות של התנועות האחיות בליטא, לרבות התאים של 'הארגון הצבאי הלאומי'. מחמת החלטתם של השלטונות לאטום את הגבול הסובייטי-ליטאי הלכו ופחתו אפשרויות המעבר, ובינואר 1940 פסק הזרם כמעט לחלוטין. חלק של פעילי התנועות שאיישו את תחנות המעבר נאסר וחלקם נאלץ לברוח. באותו זמן בערך התחטל אחד מקיבוצי ההכשרה האחרונים, שעדיין פעלו תחת השלטון הסובייטי בפולין, הוא קיבוץ 'במנהרה' ברובנה.

את התקופה השלישית, מינואר עד מאי 1940, אני מכנה 'תקופת התנופה והפריחה'. עם תום מיבצע הפינני המאסיבי לוויילנה של מרבית האקטיבה התנועתית הפך גוף זה, על יותר מאלפיים אנשיו, למרכז בפני עצמו מבחינה ארגונית (ואכן קראו לו 'הריכוז'), והפעיל במידה רבה גם את שרידי התנועות שנותרו בפולין הכבושה בידי הנאצים. על אף התנאים הקשים ששררו בשטח הכיבוש הגרמני הצליחו להתגבש שם ביוזמה עצמית גרעינים של בני 16-18, שלא נכללו במבצע הפינני לוויילנה, כמו למשל בני השכבות הצעירות של 'הנוער הציוני' בפולסיה, או פעילי 'השומר הצעיר' ו'עקיבא' בגליציה, שדבקו ברצונם להמשיך ולפעול גם בתנאי מחתרת.

עם חוגים אלה ועם אחרים קיימו השליחים מהריכוז הוויילנאי שורת מגעים, כמוכן בלתי-לגאליים, כדי לתכנן את הפעילות, להדריכה ולהגבירה. בשתי פגישות חשובות, שהתקיימו בפרוס 1940 (וכונו משום כך 'פגישות הסילבסטר'), אחת ברובנה והאחרת בלבוב, הונחו היסודות לפעילות המחתרתית במערב ביילורוסיה ובמערב אוקראינה, והפעילות גברה. ראויים לציון מיוחד, בצד הפעילות היום-יומית בעשרות מקומות, הפרסומים המחתרתיים, ובהם שישה גיליונות של העיתון 'דרור' ושישה של העיתון 'ממעמקים'; כינוס מועצה בין-אזורית לליבון היסודות האידיאולוגיים בחוות צ'וזיקוב (שם השתתף גם נציג מיוחד, שחדר לשם מן ה'ריכוז' בוויילנה). ואף כי רבות מתכניות הפעולה לא הוצאו לפועל מחוסר משאבים ומסיבות אחרות, שפעה תקופה זו פעילות אינטנסיבית ואופטימיות גבוהה. היתה זו גם שעת-רצון להתעלות על פיצולים ועל פירוטים. על רקע זה יש לראות בין השאר את התמזגותה של תנועת 'גורדוניה', וכנראה גם של תנועת 'עקיבא' (כאן הדברים לא ברורים עד הסוף), עם תנועת 'דרור' המחתרתית. אגב, גם תנועת 'דרור' היתה פרי של איחוד (בין 'החלוץ הצעיר' ו'פרייהייט' עוד ב-1938), ובשמה החדש נתכנתה החל משלהי שנת 1939.

מורכבים וסבוכים יותר היו היחסים בין שתי התנועות הגדולות במסגרת 'החלוץ' – 'השומר הצעיר' ו'דרור'. ניסיונות ההידברות על הרחבת שיתוף הפעולה בין שני הצדדים עד כדי מיזוג מלא – לא עלו.

תקופה רביעית, יוני-דצמבר 1940, אני מכנה: 'ממהפך לפתח-תקווה'.

ביוני 1940 נכנס הצבא האדום לארצות הבלטיות, לצפון בוקובינה ולבסראביה. בעקבות סיפוחם של אזורים אלה לבריה"מ פוזרו המפלגות ותנועות הנוער. חלקן של התנועות, בעיקר בצפון בוקובינה ובליטא, התארגן בתאים חשאיים בהנהלת מוסדות חדשים להמשך פעילות לשעת חירום.

משנקלעו פליטי פולין בליטא, חברי תנועות הנוער ו'הארגון הצבאי הלאומי', שמנו ביחד כשלושת אלפים איש, תחת המשטר הסובייטי, התארגנו בחוליות קטנות שהירבו להתאסף, קיימו קשר האחת עם השנייה ועם ארגוני הגג, שהמשיכו לפי שעה להתקיים

גם תחת המשטר הסובייטי ואפילו לפעול למען עליית חברהם לארץ-ישראל. בקיץ ובסתיו 1940 פקד גל מאסרים את ראשי ההסתדרות הציונית בבסראביה ובלטביה. בליטא נאסרו בשלב זה, בנוסף על המנהיגים ועל הפעילים המקומיים, גם פליטים מפולין, וביניהם נציב 'בית-ר', מנחם בגין. באותו זמן גברו המאסרים בקרב חברי התנועות הציוניות גם בשטח הכיבוש הסובייטי בפולין (ובעיקר במערב אוקראינה), אלא שלא בדומה לליטא היו הללו כבר מעורבים בצורה זו או אחרת בפעילות מחתרתית. בעיר לבוב, למשל, נאסרו שבעה מבין חברי הנהגת 'השומר הצעיר' והועמדו למשפט. על אף המהפך החמור שנגרם עקב הסובייטיזציה העקבית, נפתחו בפני המחתרתיים סיכויים להרחיב את הפעילות המשולבת. כך, למשל, חדרה ביוני 1940 לצ'רנוביץ חוליה של פעילי מחתרת מלבוב, שליחות שהיו לה לימים השלכות חשובות למדי.

באותה תקופה (וליתר דיוק – בסתיו 1940) נוצר מגע מסתורי בין אחת השלוחות החשאיות של שלטונות הביטחון הסובייטיים לבין אישים מרכזיים ממחנה 'בית-ר' ו'אצ"ל' בליטא, ובראשם נציב 'בית-ר', יוסף גלזמן, וזאת באותו זמן שהללו הוקעו ונרדפו בידי זרועות אחרות של השלטון הסובייטי. הוצעה לגלזמן הצעה מיוחדת במינה – שיתוף פעולה צבאי לקראת מלחמה צפויה בין ברית-הברית לבין גרמניה הנאצית. במשא ומתן אוזכרה גם אפשרות לפעילות ביון נגד הבריטים בארץ-ישראל. ראוי לציין, שטקטיקה זו של 'ימין דוחה' ושמאל מקרבת' באה לידי ביטוי גם במישורים אחרים, למשל במסגרת מגעים שקוימו בין אנשים מהממסד הקומוניסטי לבין חוגי 'השומר הצעיר', 'דרור' ו'פתעלי ציון'.

בסתיו 1940 נפתח פתח-תקווה מפתיע – פתח יציאה לארץ-ישראל. פליטים בליטא פנו לשלטונות הסובייטיים וביקשו להעניק רשות יציאה. לעניין זה הוקדשו עתה מרבית המאמצים והמשאבים. בכך התרכזו הפעילות היום-יומית, הן זו הגלויה והן זו שבמחתרת, ובכלל זה זיוף תעודות ואספקת מטבע חוץ.

בכל פעולותיהם הגלויות והחשאיות למימוש היציאה נסתייעו חברי התנועות ונציגי המפלגות מפולין, שישבו בליטא בתנאים של מחתרת למחצה, בחבריהם המקומיים. בהקשר זה ראוי להדגיש, כי אף-על-פי שלטביה וליטא הפכו לרפובליקות סובייטיות לכל דבר, הרי בשתייהן, ובייחוד בליטא, היה המשטר ליברלי יחסית לעומת זה שבאזורי פולין ורומניה שצורפו לרפובליקות סובייטיות קיימות, ובעיקר לעומת זה שבאוקראינה שהיתה קיצונית במיוחד. מכל מקום, ליטא המשיכה להיות מוקד לקשרים בין האזורים המסופחים לבין חוץ-לארץ וגם בין אזור אחד למשנהו. הדבר שירת, כמוכן, גם את המחתרת ונצל לטובתה.

התקופה החמישית התחילה בדצמבר 1940 ונמשכה עד ל-22 ביוני 1941, כלומר עד ליום בו פרצה המלחמה בין גרמניה לברית המועצות.

בתחילתה של תקופה זו, בדצמבר 1940, נפתח נתיב היציאה לארץ-ישראל דרך אודיסה ותורכיה. היו גם נתיבים 'מזרחיים', דרך ולאדיוסטוק ודרך פרס. אתעכב על הנתיב המערבי, כי בו עברו עד אפריל 1941 קרוב ל-1,000 איש, מרביתם חברי תנועות ציוניות, שבאו מפולין במסגרת 'מבצע וילנה'. בין היוצאים מליטא היו רבים מחברי ההנהגות הראשיות של תנועות הנוער ומפעיליהן המרכזיים. עובדה זו, בנוסף על יציאתם של אחדים מראשי התנועות לווארשה ומאסרם של פעילים, החלישה במידה מסוימת את הפעילות המחתרתית באזורים המסופחים. אספקט אחר של אותו תהליך – בתקופה זו החלו מתבלטים פעילים ומנהיגים חדשים, מרביתם צעירים על סף העשור השלישי לחייהם, שצמחו תוך כדי הפעילות המחתרתית. לימים באו מכאן מנהיגי תנועות המרי והמרד בגיטאות, ודי להזכיר את שמותיהם של מרדכי אנילביץ' ומרדכי טננבוים.

בליטא השתלבה בעליית הדור הצעיר גם מגמת האיחוד של הכוחות הפועלים

במחתרת הציונית, ובעקבות זאת קמו בראשית התקופה, בימי דצמבר 1940, שתי תנועות חדשות. האחת, 'אירגון ברית-ציון' או בקיצור 'אב"צ' — כתוצאה מאיחודם של יסודות מ'הנוער הציוני א', 'בני-עקיבא', 'מכבי הצעיר', ואולי גם 'גורדוניה'. לביטאונם קראו 'ניצוץ'. הארגון התקיים כל ימי המלחמה ואף אחריה. הארגון האחר, 'חרות', היה פרי האיחוד בין 'החלוץ הצעיר' ו'נצ"ח' (נוער צופי חלוצי) בליטא עם חברי 'דרור' מפולין. ביטאונם, שנקרא 'חרות' אף הוא, היה משותף להם ולתנועת-האחות 'דרור', שפעלה בחלקה המזרחי של פולין. אולם שיתוף פעולה זה לא האריך ימים, בעיקר מחמת גלי המאסרים של פעילי תנועה זו בוויילנה ובלוצק. באותו זמן נאסרו בצ'רנוביץ כמה מחברי 'השומר הצעיר' ו'גורדוניה'. פעילים של כל התנועות הסתתרו אז עמוק במחבואיהם או טשטשו את עברם בצורות שונות, ושבנו ועלו על פני השטח רק ב-22 ביוני 1941, כשפרצה המלחמה בין גרמניה לבריה"מ, שהרי הסכנה של כיבוש נאצי האפילה על כל הסכנות האחרות, לרבות הגירוש לסיביר. ואמנם, מאות הפעילים וחברי התנועות ניסו להימלט בקבוצות מאורגנות לתוך ברית-המועצות.

לסיכום

בחינת קורותיהן של תנועות הנוער במחתרת מעלה, שבלחץ האירועים הדינמיים ובמציאות הגיאופוליטית המשתנה בקצב מהיר, חרגו פעולותיהן לא פעם הרחק מעבר ליעדים המעורפלים, עליהם נרמזו בהחלטות שנתקבלו בראשית הכיבוש הסובייטי. אחת מאלה — 'פיזור ולא חיסול' — הוזכרה כבר. היתה גם סיסמאות כגון 'שמירת הגחלת', או 'המשך קיום בכל התנאים והמשטרים' ועוד. ואילו כאשר בודקים את המצעים של מרבית התנועות שניסו להמשיך את קיומן בתנאים ההם, את יסודותיהם הרעיוניים ואת השלכותיהם המבצעיות, מגלים שלוש מטרות עיקריות:

- א. הוצאת מירב הפעילים אל מחוץ לברית-המועצות, כדי להעבירם לארץ-ישראל או לקרבם אליה. לחילופין, שימש צעד זה כפעולה מונעת כנגד רדיפות, לחצים, שטיפת-מוח פוליטית וגם מאסר והיעלמות.
- ב. פעילות ארגונית ורוחנית-אידיאולוגית. עיקרה של פעילות זו — טיפוח ההמשכיות, אם במסגרות מוגדרות ואם בפריפריה קרובה, כדי להגביר את חוסנם ואת כושר העמידה האידיאולוגי-לאומי של החברים מול הדוקטרינה הקומוניסטית ותעמולתה הנמרצת.
- ג. סיוע מוסרי וארגוני לאלפי החברים שנותרו כמעט ללא הנהגה במערב-פולין ובעיקר בווארשה, כשהם חשופים לטרור הנאצי. לשם כך נדרש שובם של מספר פעילים מרכזיים לשם, על אף העובדה, שאך לפני זמן לא רב נמלטו אלה מאותו גיהנום.

מתוך השוואת המטרות המוצהרות של כמה מהתנועות שפעלו במחתרת מתברר, ששלושה מרכיבים אלה נכללו כמעט בכולן, אולי בניסוח שונה ואולי בסדר עדיפות שונה. הוא הדין לגבי הפעילות. חלק ניכר של הפעילות התמקד בתחום האידיאולוגי-התרבותי כגון: המשך השימוש בשפה העברית ואף כתיבת ספרים עבריים, דיונים על הציונות ועל נושאים מתחום התרבות היהודית, האזנה ל'קול ירושלים', התרמה לקרן הקיימת ועוד. במישור האופרטיבי: טיפול בארכיונים (הן אחזקתם והן שריפתם, מותנה בזמן ובמקום); אימון בנשק; הכנת פרסומים בלתי-לגאליים והפצתם; עזרה לחברים במצוקה, בכלל זה למי שישבו בבתי-סוהר או הוגלו לסיביר, ובעיקר — ניסיונות יציאה לחוץ-לארץ כדי להגיע לארץ-ישראל. בכמה אזורים עמדה פעילות זו במקום ראשון. פה ושם נעשו פעולות בעלות אופי פומבי-הפגנתי, למשל ציון פומבי של גבורת המקבים

בחג החנוכה או טקס אזכרה לז'בוטינסקי. אין, כמובן, אפשרות לפרט כאן את כל הפעולות ולעמוד על הטכניקות שהשתמשו בהן. הדברים מרתקים עד היום ויכולים למלא כרכים רבים, ואולי באמת הגיע הזמן ללקט חומר זה ולרכזו.

לקראת סיום דברי אני מבקש להעלות את השאלה: האם המעשים שעליהם סיפרתי, והפעולות אותן מניתי, הם בגדר מודל מקובל של מחתרת 'קלאסית', או שמא הם לכל היותר מערכת של 'פעילויות אסורות'? אמנם מתוך החומר הקיים עולה, שהיחס אל המשטר הסובייטי של לפחות חלק מתנועות-הנוער הציוניות, לא היה לו ולא כלום עם המודל המקובל של מחתרת. הן לא ראו את עצמן כאויב של השלטון אלא קיוו, שעם הזמן ישנה זה את עמדתו לגבי היהדות והציונות. הן האמינו, כי יגיע הרגע הנכסף, שבו תיעלם 'אי-ההבנה הטראגית' בין הציונות לקומוניזם. יחס זה גרם למבוכה בקרב כמה מן התנועות הציוניות-הסוציאליסטיות, בעיקר בשורות 'השומר הצעיר', אם כי לא היה ספק בלבם, שהפעולה המחתרתית עליה הם שוקדים היא בגדר עבירה על החוק הסובייטי. נביא לדוגמה את הכרוז לכבוד האחד במאי 1940, שפורסם במשותף על-ידי 'השומר הצעיר' ו'דרור'. עצם חיבורו של כרוז כזה והפצתו היה מעשה קונטרבולוציוני חמור על-פי המושגים הסובייטיים, בעוד שבתוכנו גילה דווקא אהדה לברית-המועצות. זאת ועוד. אם כי במשך כל התקופה נרדפו בידי שלטונות הביטחון, לא דבקו תנועות הנוער הציוניות (לרבות 'בית"ר') בהלכי רוח עוינים, וכולן נזהרו מגילוי כלשהו של אנטי-סובייטיות. הבעיה של היחס לברית-המועצות היתה כה דומיננטית וכה מכרעת, שבגללה, לפחות, נפרדו כנראה הדרכים בין 'דרור' לבין 'השומר הצעיר'.

ראוי לסיים בדבריו של יהושע גלבוע ז"ל, שריצה שנות מאסר רבות בעוון השתתפותו ב-1939 בפעילות של 'הנוער הציוני'. הוא הציג את השאלה, 'האם היתה זו בכלל מחתרת?' וענה בעצמו: 'אולי היתה זו מחתרת-למחצה, בפעולותיה כלפי פנים, בשמירה רעיונית ורוחנית עצמית, אך לא פעילות אנטי-שלטונית ברורה'.

על סמך הממצאים שהצטברו ועל סמך המידע ניתן בכל זאת לקבוע: בין אם היתה זו מחתרת במלוא מובן המלה ובין אם היתה זו מחתרת במשמעות חלקית, אין ספק, שחשיבותן של הפעילויות והמסגרות הארגוניות שמניתי לעיל חרגה הרחק מעבר לאותה תקופה, והשלכותיהן בלטו לפחות במישורים הבאים:

- א. בלחימה ובתנועת המרי בתקופת הכיבוש הנאצי.
- ב. בחיזוק הזיקה הציונית להלכה ולמעשה בקרב המוני הפליטים והארגונים, שנקלעו לתוככי ברית-המועצות במהלך המלחמה.
- ג. בגיבוש שרידי השואה והעלאתם לארץ-ישראל אחר מיגורה של גרמניה.
- ד. בהתעוררות הלאומית, שחלה בקרב יהדות ברית-המועצות בשלהי מלחמת העולם השנייה ולאחריה.

(הערת המחבר: כל המעוניין בחומר נוסף בנושא זה וכן בפרטים ביבליוגרפיים ימצא אותם בספרי 'תקופה בסוגריים', שיצא לאור בשנת 1988 על-ידי האוניברסיטה העברית והוצאת הקיבוץ המאוחד.)